

-: રૂપરેખા :-

- 13.1 પ્રસ્તાવના
- 13.2 રાજકોષીય ખાધ શું છે ?
- 13.3 શું રાજકોષીય ખાધ અર્થતંત્ર માટે સારી છે ?
- 13.4 રાજકોષીય ખાધની ગણતરી
- 13.5 રાજકોષીય ખાધ વ્યક્તિની નાણાકીય સ્વાસ્થ્યને કઈ રીતે અસર કરે છે ?
- 13.6 રાજકોષીય નીતિના 3 સાધનો શું છે ?
- 13.7 રાજકોષીય ખાધના મુખ્ય કારણો શું છે ?
- 13.8 કેન્દ્રિય બજેટ 2022-23 રાજકોષીય ખાધ વિશે શું કહે છે ?
- 13.9 ભારતમાં રાજકોષીય ખાધ ઘટાડવા કયાં પગલાં લઈ શકાય
- 13.10 સમીક્ષા

13.1 પ્રસ્તાવના

દેશનું નાણાકીય સંતુલન સરકારની આવક અને આપેલ નાણાકીય વર્ષમાં તેના ખર્ચ દ્વારા માપવામાં આવે છે. રાજકોષીય ખાધ એવી સ્થિતિ છે કે જ્યારે સરકારનો ખર્ચ એક વર્ષમાં તેની આવક કરતાં વધી જાય એ બંને વચ્ચેનો તફાવત છે. રાજકોષીય ખાધની ગણતરી નિરપેક્ષ રીતે અને દેશના ગ્રોસ ડોમેસ્ટિક પ્રોડક્ટ (જીડીપી)ની ટકાવારી તરીકે કરવામાં આવે છે. અથવા સરકાર દ્વારા તેની આવક કરતાં વધુ ખર્ચવામાં આવેલા કુલ નાણાં તરીકે ગણવામાં આવે છે. કોઈપણ કિસ્સામાં, આવકના આંકડામાં માત્ર કર અને અન્ય આવકનો સમાવેશ થાય છે પણ અછતને ભરવા માટે ઉછીના લીધેલા નાણાંનો સમાવેશ થતો નથી. ટૂંકમાં સરકારની કુલ આવક અને કુલ ખર્ચ વચ્ચેના તફાવતને રાજકોષીય ખાધ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જે સરકાર દ્વારા જરૂરી કુલ ઉધારનો સંકેત છે. એટલે કે કુલ આવકની ગણતરી કરતી વખતે, ઉધારનો સમાવેશ થતો નથી.

રાજકોષીય ખાધનું કારણ રાજકોષીય નીતિ છે. જેમાં બજારમાં સાધનોની ફાળવણી યોગ્ય રીતે ન થવાથી એટલે કે ખાનગી જરૂરિયાત અને જાહેર જરૂરિયાત માટે સાધનોની ફાળવણી પર્યાપ્ત રીતે થઈ શકતું નથી. આ ઉપરાંત જો બધા જ આર્થિક વ્યવહારો બજારતંત્ર ઉપર જ છોડી દેવામાં આવે ત્યારે ઘણી વાર આવકની સંપત્તિની વહેંચણી અસમાન બને છે. સાથે સાથે બજારતંત્રમાં દેશનાં સાધનો હંમેશાં રોજગારીની ઉચ્ચ સપાટીએ હોતા નથી એટલે ત્યાં પૂર્ણ રોજગારીની સ્થિતિ પ્રવર્તતી નથી અને નાણાંનું મૂલ્ય સ્થિર રહેતું નથી. ત્યારે આ પ્રશ્નના હલ માટે રાજકોષીય નીતિ પાસે આશા રાખવામાં આવે છે.

13.2 રાજકોષીય ખાધ શું છે ?

રાજકોષીય ખાધને સરકારની કુલ આવક અને કુલ ખર્ચ વચ્ચેના તફાવત તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે. જેને કુલ ઉધાર તરીકે સૂચવવામાં મદદ કરે છે જે સરકારને ચોક્કસ નાણાકીય વર્ષમાં જરૂર પડશે.

13.3 શું રાજકોષીય ખાધ અર્થતંત્ર માટે સારી છે ?

સામાન્ય રીતે કોઈપણ પ્રકારની ખાધને દૂર કરવી એ એક પડકાર છે. પરંતુ જો નાણાંનો ઉપયોગ ઉત્પાદક અસ્કયામતો (બાંધકામ) માટે કરવામાં આવે છે. જે વૃદ્ધિ અને રોજગારને ઉત્તેજન આપે તો રાજકોષીય ખાધ દેશના અર્થતંત્ર માટે સારી હોઈ શકે છે.

13.4 રાજકોષીય ખાધની ગણતરી

એક નાણાકીય વર્ષમાં સરકાર દ્વારા કરવામાં આવેલ કુલ ખર્ચ અને તેનાથી પ્રાપ્ત થયેલ કુલ આવક વચ્ચેના તફાવતની ગણતરી કરીને રાજકોષીય ખાધની ગણતરી કરવામાં આવે છે. એટલે કે-

$$\text{રાજકોષીય ખાધ} = \text{કુલ ખર્ચ} - \text{કુલ આવક (ઉધારને બાદ કરતાં)}$$

રાજકોષીય ખાધ સામાન્ય રીતે જીડીપીની ટકાવારી તરીકે દર્શાવવામાં આવે છે. જેની ચર્ચા આપણે આગળ કરી છે.

રાજકોષીય ખાધના કુલ ત્રણ પ્રકાર છે. જેમ કે (1) મહેસૂલી ખાધ (2) રાજકોષીય ખાધ અને

(3) પ્રાથમિક ખોટ. જેની ટૂંકમાં ચર્ચા કરીએ -

(1) મહેસૂલ ખાધ :

કુલ મહેસૂલ ખર્ચથી પ્રાપ્ત થયેલી કુલ આવક વચ્ચેની તંગી એ મહેસૂલ ખાધ છે. તેથી સૂત્રમાં જોઈએ તો -

$$\text{મહેસૂલ ખાધ} = \text{કુલ મહેસૂલ ખર્ચ} - \text{કુલ આવકની આવક}$$

આ ખાધમાં માત્ર વર્તમાન આવક અને વર્તમાન ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે. ખાધનું ઊંચું મૂલ્ય એ સૂચવે છે કે સરકારે તેના ખર્ચમાં ઘટાડો કરવો જોઈએ અને સરકાર ટેક્સની આવક વધારીને તેની આવકમાં વધારો કરી શકે છે. જો આ ખાધ ઘટાડવી હોય તો ડિસઈન્વેસ્ટમેન્ટ એટલે કે અસ્કયામતોનું વેચાણ એ મહેસૂલ ખાધ ઘટાડવા માટેનો અન્ય ઉપાય છે.

(2) રાજકોષીય ખાધ :

રાજકોષીય ખાધ એ એક ગેપ છે. જેના દ્વારા સરકારનો કુલ ખર્ચ સરકારની કુલ પેદા થતી આવક કરતાં વધી જાય છે. જો કે આમાં સરકારી ઋણનો સમાવેશ થતો નથી. તેથી સૂત્રમાં જોઈએ તો-

$$\text{રાજકોષીય ખાધ} = \text{કુલ ખર્ચ} - \text{ઋણ સિવાયની કુલ રસીદો}$$

રાજકોષીય ખાધ નાણાકીય વર્ષ દરમિયાન સરકારને કેટલી રકમ ઉછીના લેવાની જરૂર પડશે તે દર્શાવે છે. મોટી ખાધ સરકાર દ્વારા વધુ ઉધાર સૂચવે છે અને ખાધની હદ એ ખર્ચની રકમ દર્શાવે છે કે જેના માટે નાણાં ઉછીના લેવામાં આવ્યા છે.

રાજકોષીય ખાધનો મોટો ગેરલાભ અથવા સૂચિતાર્થ એ છે કે તે દેવાની જાળમાં પરિણમી શકે છે. ઉપરાંત, તે સરકાર દ્વારા બિનજરૂરી અને નકામા ખર્ચ તરફ દોરી શકે છે. વધતી જતી રાજકોષીય ખાધ અનિયંત્રિત ફુગાવા તરફ દોરી જાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો ખાધ ધિરાણ એટલે કે ઋણ એ રાજકોષીય ખાધ ઘટાડવાનો એક માર્ગ છે.

ડેફિસિટ ફાઈનાન્સિંગ સિસ્ટમમાં રોકડ પ્રવાહ વધારવા માટે નવી નોટોના પ્રિન્ટિંગનો

સંદર્ભ આપે છે. રાજકોષીય ખાધ એ હકારાત્મક પરિણામ છે. જો તે અસ્કયામતોના સર્જન તરફ દોરી જાય છે. જો તેનો ઉપયોગ ફક્ત મહેસૂલ ખાધને આવરી લેવા માટે કરવામાં આવે તો તે રાષ્ટ્રની આર્થિક સ્થિતિ માટે હાનિકારક છે.

(3) પ્રાથમિક ખાધ :

પ્રાથમિક ખાધ એ નાણાંની રકમ છે. જે સરકારને અગાઉ ઉધાર લીધેલી લોન પર વ્યાજની ચૂકવણી સિવાય ઉછીના નાણાં લેવાની જરૂર છે. જેને સૂત્રમાં મુકીએ તો

-

પ્રાથમિક ખાધ = રાજકોષીય ખાધ - અગાઉની લોન પર વ્યાજની ચૂકવણી

રાજકોષીય ખાધની ગણતરી બે ઘટકો પર આધારિત છે - આવક અને ખર્ચ

આવક ઘટક : આવકનો ઘટક બે ચલોનો બનેલો છે (1) કેન્દ્ર દ્વારા વસૂલવામાં આવતા કરમાંથી થતી આવક અને (2) કરવેરા સિવાયના ચલોમાંથી પેદા થતી આવક છે. કરપાત્ર આવકમાં કોર્પોરેશન ટેક્સ, ઈન્કમ ટેક્સ, કસ્ટમ્સ ડ્યુટી, એક્સાઈઝ ડ્યુટી, GST અને અન્યમાંથી પેદા થતી રકમનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે, બિન-કરપાત્ર આવક બાહ્ય અનુદાન, વ્યાજની રસીદો, ડિવિડન્ડ અને નફા ઉપરાંત, કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોની આવક વગેરેમાંથી આવે છે.

ખર્ચ ઘટક : સરકાર તેના બજેટમાં પગાર, પેન્શન, વેતન, અસ્કયામતોનું સર્જન, ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર માટે ભંડોળ, વિકાસ, આરોગ્ય અને ખર્ચના ઘટકની રચના કરતા અસંખ્ય અન્ય ક્ષેત્રો સહિત અનેક કામો માટે ભંડોળ ફાળવે છે.

રાજકોષીય સ્વાસ્થ્ય એ ઘણી વ્યાખ્યાઓ સાથેનો પ્રપંચી ખ્યાલ છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, રાજકોષીય સ્વાસ્થ્ય નોંધપાત્ર રીતે ઈનપુટ્સમાં વધારો કર્યા વિના આઉટપુટને જાળવી રાખવા અથવા વધારવા વિશે છે.

13.5 રાજકોષીય સ્વાસ્થ્ય વ્યક્તિની નાણાકીય સ્વાસ્થ્યને કઈ રીતે અસર કરે છે ?

નાણાકીય સ્વાસ્થ્ય વ્યક્તિની વ્યક્તિગત નાણાકીય પરિસ્થિતિની સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે. તેના પરિમાણોમાં બચત, નિવૃત્તિનું આયોજન અને નિશ્ચિત અથવા બિન-વિવેકાધીન ખર્ચ પર ખર્ચવામાં આવેલી આવકનો સમાવેશ થાય છે.

નાણાકીય સ્વાસ્થ્ય શું છે ?

નાણાકીય નિષ્ણાતોએ નાણાકીય સ્વાસ્થ્યના દરેક સૂચક માટે માર્ગદર્શિકા તૈયાર કરી હોવા છતાં, દરેક વ્યક્તિ સાથે પરિસ્થિતિ અલગ-અલગ હોય છે. તે આગ્રગણીય છે કે દરેક વ્યક્તિને તેના જીવનના લક્ષ્યો પ્રાપ્ત થાય તેની ખાતરી કરવા માટે તેની પોતાની નાણાકીય યોજના વિકસાવે છે. ચાર્લીન રાઈનહાર્ટ એકાઉન્ટિંગ, બેંકિંગ, રોકાણ, રિયલ એસ્ટેટ અને પર્સનલ ફાઈનાન્સમાં નિષ્ણાત છે. જેઓ નાણાકીય સ્વાસ્થ્ય બાબતે જણાવે છે કે નાણાકીય સ્વાસ્થ્ય એ વ્યક્તિની વ્યક્તિગત નાણાકીય બાબતોની સ્થિતિનું વર્ણન કરવા માટે વપરાતો શબ્દ છે. તમારી પાસે કેટલી બચત છે, તમે નિવૃત્તિ માટે કેટલી રકમ કાઢી રહ્યા છો અને તમારી આવકનો કેટલો ભાગ તમે નિશ્ચિત અથવા બિન-વિવેકાધીન ખર્ચાઓ પર ખર્ચો છો તે સહિત નાણાકીય સ્વાસ્થ્યના ઘણા પરિમાણો છે.

નાણાકીય સ્વાસ્થ્ય કેવી રીતે નક્કી કરવું ?

1. વર્તમાન અથવા ભવિષ્યના ઉપયોગ માટે નાણાં ઉપયોગ કઈ રીતે કરવો તે

જણાવવા માટે બચત અને એકંદર કુલ મૂલ્યનો સરવાળો.

2. દેવું, જેમ કે કેડિટ કાર્ડ્સ, ગીરો અને વિદ્યાર્થી લોન, ભવિષ્યના ઉપયોગ માટે હાથમાં રહેલા નાણાંને અસર કરે છે.

3. નાણાકીય સ્વાસ્થ્ય સ્થિર નથી અને વ્યક્તિની તરલતા અને સંપત્તિના આધારે બદલાય છે.

4. ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓની કિંમતમાં વધઘટ નાણાકીય સ્વાસ્થ્યને પણ અસર કરે છે.

5. આવકના સતત પ્રવાહ, ખર્ચમાં દુર્લભ તફાવત, રોકાણ પર નિશ્ચિત વળતર અને વધતી રોકડ સંતુલન સાથે મજબૂત નાણાકીય સ્વાસ્થ્યની જાહેરાત કરી શકાય છે.

જ્યારે રાજ્યો તેમના નાણાંનું અસરકારક રીતે સંચાલન કરે છે, ત્યારે તેમની પાસે શાળાઓ, આરોગ્ય સંભાળ અને ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર જેવી પ્રાથમિકતાઓમાં રોકાણ કરવા માટે નાણાં હોવાની શક્યતા વધુ હોય છે. જ્યારે રાજ્ય સરકારો આ પ્રમાણે ન કરે ત્યારે તેમને લાંબા સમયથી ચાલતા ખર્ચની ચૂકવણી કરવા અને નાગરિકોને મૂળભૂત સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે ખર્ચમાં કાપ મૂકવા અને કર વધારવાની ફરજ પડી શકે છે.

નાણાકીય સ્વાસ્થ્યને સમજવું :

નાણાકીય નિષ્ણાતોએ નાણાકીય સ્વાસ્થ્યના દરેક સૂચક માટે સામાન્ય માર્ગદર્શિકા ઘડી છે. પરંતુ દરેક વ્યક્તિની પરિસ્થિતિ અલગ છે. આ કારણોસર તેમની પોતાની નાણાકીય યોજના વિકસાવવામાં સમય આપવો તથા એ સુનિશ્ચિત કરવા યોગ્ય છે. કારણ કે તે લક્ષ્યો સુધી પહોંચવા માટેના રસ્તા ઉપર છો કે નહી તે જાણી શકાય છે. જો અણધારી ઘટના બને તો તે પોતાની જાતને અનુચિત નાણાકીય જોખમમાં ના પણ લે.

સ્થાનિક સરકારના પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોઈએ તો સ્થાનિક અધિકારીઓના નિયંત્રણની બહારની ઘણી બાબતો સ્થાનિક નાણાં પર મોટી અસર કરે છે. તેમાં પણ સરકારના ઉચ્ચ સ્તરની નીતિઓનો સમાવેશ થાય છે. કુદરતી ઘટનાઓ, જેમ કે હવામાન અને જુદી જુદી આપત્તિઓ, અર્થતંત્રની એકંદર સ્થિતિ અને પડોશી રાષ્ટ્રોની આર્થિક વિકાસ નીતિઓ વગેરનો સમાવેશ થાય છે. રાજકોષીય નીતિના ઘડવૈયાનું કામ એ શોધવાનું છે કે કયા પરિબળો ખરેખર તેના પ્રભાવ અને નિયંત્રણના અવકાશની બહાર છે. તેની સામે કયા પગલાં ભરી શકાય તેમ છે જે તરત અને ચાલુ ધોરણે તેમના નાણાકીય સ્વાસ્થ્યને સુધારવા માટે જરૂરી હોય. રાજકોષીય સ્વાસ્થ્યના પ્રભાવોમાં વસ્તી વિષયક અને આબોહવા પરિવર્તનોથી માંડીને સ્થાનિક સેવાઓની બદલાતી માંગ અને આંતર-સરકારી નાણાકીય સંબંધોમાં પરિવર્તન સુધીની દરેક બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. સ્થાનિક અધિકારીઓ એવી નીતિઓ બનાવશે કે જે નાણાકીય સ્વાસ્થ્યને વધારી શકે છે અથવા નુકસાન ઓછું પહોંચાડી શકે. આ નીતિઓ આર્થિક વિકાસ અને જાહેર સેવાઓ તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી શકે છે. જે આડકતરી રીતે રાજકોષીય સ્વાસ્થ્યને અસર કરે છે અથવા તે સ્થાનિક નાણાંને અસર કરવા માટે સ્પષ્ટ રીતે ડિઝાઇન કરવામાં આવી શકે છે. જે કાર્યક્રમ વિકસિત અને અમલમાં મૂકવામાં આવે છે તે સંસાધનો પર આધાર રાખે છે. જે સરકાર દ્વારા શોષી લેવા જોઈએ નહીં અને અસરકારક બનવા માટે સારી રીતે સંચાલિત થવું જોઈએ. વધુમાં, સતત દેખરેખ, સુધારણા અને નીતિઓની ગોઠવણ સ્થાનિક સરકારોના રાજકોષીય સ્વાસ્થ્યને ટ્રેક પર રાખવામાં મદદ કરે છે. અન્ય લોકો રાજકોષીય સ્વાસ્થ્યની વિભાવના અને સંશોધન અને પ્રેક્ટિસ માટે વિવિધ વ્યાખ્યાઓના ઉપયોગની અસરોની શોધ સાથે વધુ ચિંતિત છે. જ્યારે

કેટલાક લેખકોએ રાજકોષીય સ્વાસ્થ્યના માપન પર પણ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. આ વિવિધ સૂચિત સૂચ્યસૂચ્યઅંકો દ્વારા સ્થાનિક સરકારના રાજકોષીય સ્વાસ્થ્યને કેવી રીતે માપવા તે અંગેના અસંખ્ય પરિપ્રેક્ષ્યોનો સારાંશ આપે છે. સરકારના નાણાકીય સ્વાસ્થ્યને પ્રભાવિત કરતાં પરિબલો પર નોંધપાત્ર અસર કરે છે. જે સમુદાયો રસ ધરાવતા અન્ય વિષયો પર રાજકોષીય સ્વાસ્થ્યના પ્રભાવ પર પણ લખાણો કર્યા છે. તેમાં નેવુંના દાયકાના પ્રારંભમાં ભારતમાં શરૂ કરાયેલા આર્થિક સુધારાના લાભો વધુ લાંબા સમય સુધી ટકી શક્યા ન હતા. વર્ષ 2000ની આસપાસ સંયુક્ત રાજકોષીય ખાધ (કેન્દ્ર અને રાજ્યોની) લગભગ 1991ના સ્તરે પહોંચી ગઈ હતી. જે વર્ષ ભારતને આર્થિક નુકસાન અને ભારે નાણાકીય કટોકટીનો સામનો કરવો પડ્યો હતો.

13.6 રાજકોષીય નીતિના 3 સાધનો શું છે ?

‘ફિસ્કલ’ એટલે ‘બજેટ’ અને સરકારના બજેટનો સંદર્ભ આપે છે. તેથી રાજકોષીય નીતિ એ એકંદર માંગ અને તેથી વાસ્તવિક જીડીપીને પ્રભાવિત કરવા માટે સરકારી ખર્ચ, કરવેરા અને ટ્રાન્સફર ચૂકવણીઓનો ઉપયોગ છે.

રાજકોષીય નીતિના 3 સાધનો પર સંક્ષિપ્ત સમજૂતી નીચે દર્શાવેલ છે.

(1) સરકારી ખર્ચ - સરકારી ખર્ચને સમાયોજિત કરીને આર્થિક ઉત્પાદનને પ્રભાવિત કરી શકાય છે. સરકારી ખર્ચમાં સમુદાયના લાભ માટે માલસામાન અને સેવાઓ મેળવવાનો સમાવેશ થાય છે. તેને સરકારી અંતિમ વપરાશ ખર્ચ તરીકે વર્ગીકૃત કરી શકાય છે. ભવિષ્યના લાભો બનાવવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે સંશોધન પ્રવૃત્તિઓ, ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર પર સરકારના ખર્ચને સરકારી કુલ મૂડી નિર્માણ તરીકે વર્ગીકૃત કરી શકાય છે.

2. ટ્રાન્સફર ચૂકવણીઓ તેનો ઉપયોગ સામાજિક કલ્યાણ કાર્યક્રમો, વિદ્યાર્થી અનુદાન અને સામાજિક સુરક્ષા દ્વારા વ્યક્તિઓને સરકારી ચૂકવણીઓનું વર્ણન કરવા માટે થાય છે.

3. કર - કર એ એક રાજકોષીય નીતિનું સાધન છે કારણ કે કરમાં ફેરફાર થવાથી સરેરાશ ગ્રાહકની આવકને અસર કરે છે અને વપરાશમાં ફેરફાર થવાથી વાસ્તવિક જીડીપીમાં ફેરફાર તરફ દોરી જાય છે. તેથી કરને સમાયોજિત કરીને, સરકાર આર્થિક ઉત્પાદનને પ્રભાવિત કરી શકે છે. કરને ઘણી રીતે બદલી શકાય છે.

2008ની વૈશ્વિક નાણાકીય કટોકટી દરમિયાન, અર્થવ્યવસ્થાએ હળવી મંદીનો સામનો કરવો પડ્યો. ભારતે વૃદ્ધિને વેગ આપવા અને માંગનું ઉત્પાદન કરવા માટે ઉત્તેજક પગલાં (રાજકોષીય અને નાણાકીય બંને) હાથ ધર્યાં. પછીના વર્ષોમાં, આર્થિક વૃદ્ધિ પુનઃજીવિત થઈ. વિશ્વ બેંકના મતે, ટકાઉ આર્થિક વિકાસ હાંસલ કરવા માટે, ભારતે જાહેર ક્ષેત્રના સુધારા, માળખાકીય સુવિધાઓ, કૃષિ અને ગ્રામીણ વિકાસ, જમીન અને શ્રમ નિયમોને દૂર કરવા, નાણાકીય સમાવેશ, ખાનગી રોકાણ અને નિકાસને પ્રોત્સાહન, શિક્ષણ અને જાહેર આરોગ્ય પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ. જે ભારત સરકાર દ્વારા ખૂબ જ ખંતથી કામગીરી બજાવવામાં આવી છે.

9. <https://qz.com/india/2180153/rbi-report-finds-punjab-rajasthan-bihar-in-poor-fiscal-health/>

13. https://www.business-standard.com/article/economy-policy/statsguru-six-charts-explain-how-states-are-improving-their-fiscal-health-121120500929_1.html

14. <https://mint.intuit.com/blog/planning/budget-deficit/>

15. <https://byjus.com/free-ias-prep/fiscal-deficit/>

સેવા ક્ષેત્રએ જીડીપીનો 50 ટકા હિસ્સો ધરાવે છે અને તે સૌથી ઝડપથી વિકસતું ક્ષેત્ર છે. જ્યારે ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર અને કૃષિ ક્ષેત્ર મોટા ભાગના શ્રમબળને રોજગારી આપે છે. ભારત વિશ્વનું છઠ્ઠું સૌથી મોટું ઉત્પાદક છે. જે વૈશ્વિક ઉત્પાદનના 2.6 ટકાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. ભારતની લગભગ 66 ટકા વસ્તી ગ્રામીણ છે અને ભારતના GDPમાં લગભગ 50 ટકા યોગદાન આપે છે. તેની પાસે \$ 5,88,314 બિલિયનનું વિશ્વનું ચોથું સૌથી મોટું વિદેશી વિનિમય અનામત છે. ભારત જીડીપીના 86 ટકા સાથે ઉચ્ચ જાહેર દેવું ધરાવે છે, જ્યારે તેની રાજકોષીય ખાધ જીડીપીના 6.7 ટકા હતી. નાણાકીય વર્ષ 2020 માં ભારતનો કુલ સ્થાનિક બચત દર જીડીપીના 31.38 ટકા હતો.

2. ભારતમાં જુદા જુદા રાજ્યની રાજકોષીય સ્વાસ્થ્ય

સામાજિક ક્ષેત્ર, શિક્ષણ અને આરોગ્ય પરનો ખર્ચ : રાજ્યવાર ચિત્ર									
(વર્તમાન બજાર કિંમતો પર GSDP ના ટકા મુજબ)									
	સામાજિક ક્ષેત્ર			શિક્ષણ			આરોગ્ય		
	1990	2000	2010-13	1990	2000	2010-13	1990	2000	2010-13
આંધ્ર પ્રદેશ	6.5	6.5	7.4	2.3	2.1	2.5	0.8	0.7	0.8
બિહાર	12.0	10.5	10.9	5.9	5.1	4.6	1.6	1.1	1.0
છત્તીસગઢ	NA	8.1	11.5	NA	2.3	4.2	NA	0.6	0.9
ગોવા	8.2	6.4	7.9	4.0	2.8	3.4	1.6	1.0	1.2
ગુજરાત	5.4	5.4	5.3	2.6	2.1	2.1	0.7	0.5	0.6
હરિયાણા	4.7	4.7	5.5	2.1	2.0	2.4	0.6	0.4	0.5
ઝારખંડ	NA	9.8	10.0	NA	3.5	3.6	NA	1.1	0.9
કર્ણાટક	6.5	6.3	7.2	2.8	2.7	2.8	0.9	0.7	0.7
કેરળ	5.2	5.5	6.0	2.7	2.7	3.0	0.7	0.8	0.9
મધ્ય પ્રદેશ	9.5	7.8	9.3	3.6	2.7	3.4	1.1	0.8	0.9
મહારાષ્ટ્ર	5.0	5.0	5.3	2.3	2.6	2.5	0.6	0.5	0.5
ઓડિશા	7.7	7.1	8.2	3.3	3.0	3.3	0.9	0.7	0.7
પંજાબ	4.1	4.0	4.8	2.4	2.1	2.3	0.7	0.6	0.7
રાજસ્થાન	6.9	7.8	7.0	3.1	3.3	3.0	1.0	0.9	0.8
તમિલનાડુ	6.4	5.9	6.5	2.8	2.3	2.4	0.9	0.7	0.7
ઉત્તર પ્રદેશ	6.2	7.0	9.3	3.0	3.1	4.0	0.9	1.0	1.1
પશ્ચિમ બંગાળ	5.8	5.5	6.9	2.9	2.7	3.1	0.9	0.8	0.8
કુલ	6.1	6.2	7.0	2.8	2.6	2.9	0.8	0.7	0.7

ભારતીય રાજ્યોનું નાણાકીય આરોગ્ય

આરબીઆઈના રિપોર્ટના અંદાજ મુજબ કેટલાક રાજ્યો માટે 2026-2027ના સમયગાળા માટે દેવું અને જીડીપી રેશિયોનું અનુમાન નીચે મુજબ છે: બિહાર 31.2 ટકા, પંજાબ 46.8 ટકા, કેરળ 38.2 ટકા, રાજસ્થાન 39.4 ટકા, પશ્ચિમ બંગાળ 37.00 ટકા. આ ઉપરાંત આરબીઆઈનું વિશ્લેષણ દર્શાવે છે કે મોટાભાગના અન્ય રાજ્યો 2026-27માં ડેટ-જીએસડીપી રેશિયો 30 ટકાને વટાવે તેવી શક્યતા છે. 2026-27માં તેના ડેટ-જીએસડીપી રેશિયો 45 ટકાથી વધુ રહેવાના અનુમાન સાથે પંજાબ સૌથી ખરાબ પ્રદર્શન કરનાર હોવાની ધારણા કરવામાં આવી છે. રાજસ્થાન, કેરળ અને પશ્ચિમ બંગાળ 2026-27 સુધીમાં ડેટ-જીએસડીપી રેશિયો 35 ટકાને વટાવી જવાનો અંદાજ છે.

રાજ્યોની કુલ રાજકોષીય ખાધ જીએસડીપી (% માં)

ક્રમ	રાજ્યો	ટકાવારી
1.	બિહાર	11.2
2.	રાજસ્થાન	5.2
3.	પંજાબ	4.6
4.	ઉત્તર પ્રદેશ	4.3
5.	કેરાલા	4.2
6.	આંધ્રપ્રદેશ	3.2

સ્ત્રોત : <https://www.businesstoday.in/latest/economy/story/how-precious-is-the-financial-health-of-indian-states-344903-2022-08-17>

ભારતના કોમ્પ્રોલર એન્ડ ઓડિટર જનરલ (CAG) ના તાજેતરના ઉપલબ્ધ ડેટા મુજબ રાજ્યોની નાણાકીય સ્થિતિને બગાડતું બીજું પરિબલ સબસિડી પરનો ઊંચો ખર્ચ છે. 2019-20માં કરાર કર્યા પછી, 2020-21 અને 2021-22 દરમિયાન રાજ્ય સરકારોનો સબસિડી પરનો ખર્ચ અનુક્રમે 12.9 ટકા અને 11.2 ટકાના દરે વધ્યો છે. CAGના અહેવાલ મુજબ, રાજ્યો દ્વારા કુલ આવક ખર્ચમાં સબસિડીનો હિસ્સો પણ 2019-20માં 7.8 ટકાથી વધીને 2021-22માં 8.2 ટકા થયો છે. આરબીઆઈના અહેવાલ મુજબ, ઝારખંડ, કેરળ, ઓડિશા, તેલંગાણા અને ઉત્તર પ્રદેશ એ ટોચના પાંચ રાજ્યો છે જ્યાં છેલ્લા ત્રણ વર્ષમાં સબસિડીમાં સૌથી વધુ વધારો જોવા મળ્યો છે.

રાજ્ય દેવું અને જીડીપી ગુણોત્તર

	2021-22	2022-23નો અંદાજ
રાજસ્થાન	39.50%	39.80%
બિહાર	38.60%	38.70%
કેરળ	37.00%	37.20%
પશ્ચિમ બંગાળ	34.30%	34.20%
મધ્યપ્રદેશ	31.30%	33.30%
આંધ્ર પ્રદેશ	32.50%	32.80%
ઉત્તર પ્રદેશ	34.90%	32.50%
તમિલનાડુ	27.40%	27.70%
કર્ણાટક	26.60%	27.50%
ઝારખંડ	33.00%	27.00%

તેલંગાણા	24.70%	25.30%
ઓડિશા	18.80%	18.60%
મહારાષ્ટ્ર	17.90%	18.10%
છત્તીસગઢ	26.20%	–
ગુજરાત	19.00%	–
હરિયાણા	29.40%	–
પંજાબ	53.30%	–

સ્ત્રોત : <https://qz.com > indian > rbi-report-finds-punjab-rajasthan...>

પંજાબમાં સૌથી વધુ અસર થવાની સંભાવના છે. વર્ષ 2026-27માં તેનો દેવું-થી-ગ્રોસ રાજ્ય સ્થાનિક ઉત્પાદન ગુણોત્તર 45 ટકાથી વધી જવાનો અંદાજ છે. રાજસ્થાન, કેરળ અને પશ્ચિમ બંગાળમાં તે સમય સુધીમાં ડેટ-જીએસડીપી (ગ્રોસ સ્ટેટ ડોમેસ્ટિક પ્રોડક્ટ) રેશિયો 35 ટકા કરતાં વધુ હોવાનો અંદાજ છે.¹²

કેન્દ્ર સરકાર આ વર્ષે ગ્રોસ ડોમેસ્ટિક પ્રોડક્ટ (જીડીપી) ના 6.8 ટકાની રાજકોષીય ખાધને લક્ષ્યાંકિત કરી રહી છે. તે જોતાં રાજ્યોમાં પણ રાજકોષીય સ્થિતિ તણાવ હેઠળ છે તે આશ્ચર્યજનક નથી. જો કે, રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા (RBI) દ્વારા તાજેતરમાં બહાર પાડવામાં આવેલા રાજ્યના નાણાકીય અહેવાલના ડેટા સૂચવે છે કે રાજ્યો તેમની નાણાકીય સ્વાસ્થ્ય સુધારવા માટે ઝડપથી આગળ વધી રહ્યા છે. જે એકંદરે રાહતના સમાચાર કહી શકાય છે.

જો કે 2021-22માં રાજકોષીય ખાધ 3 ટકાના આંકથી ઉપર રહેશે. રાજ્યો રાજકોષીય ખાધમાં 1 ટકાના ઘટાડા (તેમના કુલ રાજ્ય સ્થાનિક ઉત્પાદનના ટકા તરીકે) 2020-21માં 4.7 ટકાથી 2021-22માં 3.7 ટકા થવાની અપેક્ષા રાખે છે. બિઝનેસ સ્ટાન્ડર્ડ દ્વારા વિશ્લેષણ કરાયેલા 20 મોટા રાજ્યોમાંથી, આઠ હજુ પણ તેમના બજેટ અંદાજ મુજબ 2021-22માં 4 ટકાથી વધુ રાજકોષીય ખાધ રહેવાની ધારણા છે.¹³

13.7 રાજકોષીય ખાધના મુખ્ય કારણો શું છે ?

ભારતમાં બિનો આયોજિત ખર્ચમાં બેફામ વધારાને લીધે અને તેમાંય ખાસ કરીને 1980થી રાજકોષીય સ્થિતિ કથળતી ગઈ છે અને 1991-92ની શરૂઆતમાં ચરમસીમાએ પહોંચી હતી. બજેટખાધ, મહેસુલી ખાધ, રાજકોષીય ખાધ અને પ્રાથમિક ખાધમાં રાજકોષીય અસમતુલાના કારણો જોઈ શકાય છે. જેમ કે ખાધપુરવણીમાં બજેટની ખાધને રીઝર્વ બેંક પાસેથી લોન લઈને પુરવાની પ્રથા છે, પણ સરકાર બજારમાંથી જે લોન લે છે. એટલે કે પ્રજા પાસેથી સરકાર જે નાણું લે છે (એન.એસ.સી., પોસ્ટ ખાતાની બચતો કે પછી પ્રોવિડન્ટ ફંડ વિગેરેનો સમાવેશ થતો નથી.)

1. સરકારી બજેટ ખાધના ચોક્કસ કારણો શોધવા મુશ્કેલ હોઈ શકે છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે તે ઓછા કર અને ઊંચા ખર્ચને કારણે થાય છે. તે એટલા માટે કારણ કે

12. <https://qz.com/india/2180153/rbi-report-finds-punjab-rajasthan-bihar-in-poor-fiscal-health/>

13. https://www.business-standard.com/article/economy-policy/statsguru-six-charts-explain-how-states-are-improving-their-fiscal-health-121120500929_1.html

14. <https://mint.intuit.com/blog/planning/budget-deficit/>

15. <https://byjus.com/free-ias-prep/fiscal-deficit/>

સરકારની આવકનો મુખ્ય સ્ત્રોત કરવેરા છે. તેથી ઓછી કર આવક હોવાનો અર્થ એ છે કે સરકારની કુલ આવક ઓછી છે.¹⁴

2. રાજકોષીય ખાધ મૂડી ખર્ચમાં મોટો વધારો અથવા મહેસૂલ ખાધ જેવી ઘટનાઓને કારણે થાય છે.

3. ભારત ઘણા લાંબા સમયથી સતત રાજકોષીય ખાધ પર ચાલી રહ્યું છે. અન્ય ઘણી અર્થવ્યવસ્થાઓની સરખામણીમાં તેની નીચી માથાદીઠ આવકનો ખર્ચ એ છે કે તેની પાસે નોંધપાત્ર રીતે ગરીબ વસ્તી છે. સરકારે આર્થિક રીતે પછાત લોકો માટે સબસિડી અને સહાય માટે નિયમિતપણે ખર્ચ કરવો પડે છે. તે જ સમયે ભારતમાં કરચોરી પ્રબળ છે.

4. કોરોના વાયરસ રોગચાળા અને લોક ડાઉનને પગલે સામાન્ય વ્યવસાયિક પ્રવૃત્તિઓમાં વિક્ષેપને કારણે.

5. ખોરાક અને જાહેર વિતરણ અને ગ્રામીણ વિકાસમાં આવક ખર્ચમાં નોંધપાત્ર વધારો થયો છે. જે સરકારના રોગચાળા રાહત કાર્યક્રમોને આભારી હોઈ શકે છે.¹⁶

13.8 અર્થતંત્ર માટે રાજકોષીય ખાધ શા માટે મહત્વપૂર્ણ છે.

જ્યારે રાજકોષીય ખાધની અસરની વાત આવે છે ત્યારે વિવિધ વિરોધી પરિપ્રેક્ષ્યો હોય છે. એક તરફ એવું માનવામાં આવે છે કે રાજકોષીય ખાધ રોકાણ માટે લોકોની ખર્ચ શક્તિ વધારીને સુસ્ત અર્થતંત્રને વેગ આપી શકે છે. જો કે બીજી તરફ એવું પણ માનવામાં આવે છે કે લાંબા ગાળાની ખાધ આર્થિક વૃદ્ધિ અને સ્થિરતા પર નકારાત્મક અસર કરી શકે છે.

કેન્દ્રીય બજેટની રજૂઆત દરમિયાન રાજકોષીય ખાધ ઉત્સુકતાપૂર્વક જોવામાં આવે છે. કારણ કે તે વૃદ્ધિ, કિંમતની સ્થિરતા, ઉત્પાદન ખર્ચ અને ફુગાવા જેવા વિવિધ પરિબલોને અસર કરી શકે છે. જો રાજકોષીય ખાધ પૂરતી મોટી હોય તો તે દેશના રેટિંગને પણ અસર કરી શકે છે. દાખલા તરીકે જ્યારે સરકાર ઉધાર લેવાનું ચાલુ રાખે છે અને ચલણી નોટો છાપવાનું બંધ કરે છે, ત્યારે વ્યાજ દરો ઉપર તેનું દબાણ રહે છે. વ્યાજદરમાં વધારો થવાથી ઉત્પાદન ખર્ચમાં વધારો થાય છે જે ઊંચા ભાવ તરફ દોરી જાય છે. જો કે ફુગાવા પર રાજકોષીય ખાધની અસર સરકાર દ્વારા હાથ ધરવામાં આવેલા ખર્ચના પ્રકાર પર આધારિત છે. દાખલા તરીકે, જો સરકાર પુરવઠા અને માંગ બંનેનું ધ્યાન રાખતા ઉત્પાદક રોકાણો પર ખર્ચ કરે છે, તો અસર ઘટી શકે છે. રાજકોષીય ખાધ ધીમી અર્થવ્યવસ્થાને મદદ કરી શકે છે. ખાસ કરીને જો નાણાં ઉત્પાદક સંપત્તિઓ પર ખર્ચવામાં આવે છે જે રોકાણ અને નોકરીની તકો ઊભી કરે છે.¹⁷

13.8 કેન્દ્રીય બજેટ 2022-23 રાજકોષીય ખાધ વિશે શું કહે છે ?

કેન્દ્રીય બજેટ 2022ની રજૂઆતમાં નાણાં પ્રધાન નિર્મલા સીતારમણે જાહેરાત કરી હતી કે માર્ચ 2023 માં સમાપ્ત થતાં આગામી નાણાકીય વર્ષ માટે રાજકોષીય ખાધ 6.4 ટકા હોવાનો અંદાજ છે. વર્તમાન નાણાકીય વર્ષ માટે સંશોધિત રાજકોષીય ખાધ 6.8 ટકાના બજેટ લક્ષ્યની સામે 6.9 ટકાની આસપાસ છે. આગામી વર્ષ માટે રાજકોષીય ખાધ એટલી અંદાજવામાં આવી છે. કારણ કે કેન્દ્રીય બજેટમાં રોગચાળા પછીની જરૂરી પુનઃપ્રાપ્તિ માટે રૂ. 7.5 લાખ કરોડના મૂડીખર્ચ માટે મોટા દબાણનો સમાવેશ થાય છે.

16. <https://www.drishtias.com/daily-updates/daily-news-analysis/increased-fiscal-deficit-1>

17. <https://www.hdfcbank.com/personal/resources/learning-centre/union-budget/what-is-fiscal-deficit-impact-of-fiscal-deficit-on-indian-economy>

સરકારી ખાધ ઘટાડવાનાં પગલાં

કર આધારીત આવક પર ભાર મૂકવો જરૂરી છે. કરચોરી ઘટાડવા માટે યોગ્ય પગલાં લેવામાં આવે છે તે સરકાર માટે ખૂબ જ જરૂરી છે. જ્યાં અસ્ક્યામતો અસરકારક રીતે ઉપયોગમાં લેવાતી ન હોય ત્યાં ડિસઈન્વેસ્ટમેન્ટ કરવું જોઈએ અને સરકાર દ્વારા સબસિડીમાં ઘટાડો કરીને પણ ખાધ ઘટાડવામાં મદદ મળી શકે છે. તદ્દુપરાંત નીચેના પગલાં ભરીને પણ સરકારી ખાધ ઘટાડી શકાય છે. જેમ કે,

- (1) બિનઆયોજિત ખર્ચાઓ ટાળવા જોઈએ.
- (2) ઘરેલું સ્ત્રોતો પાસેથી ઉધાર લેવું,
- (3) બાહ્ય સ્ત્રોતો પાસેથી ઉધાર લેવું.

વ્યાપક રીતે કર આધારીત આવક મળે તો સરકારી ખાધને ઘટાડવામાં પણ મદદ કરી શકે છે. ટૂંકમાં કહી શકાય કે સરકારી ખાધ એવી સ્થિતિ છે જ્યાં બજેટ ખર્ચ બજેટની આવક કરતાં વધી જાય છે. તથા ઘણીવાર બજેટ જરૂરિયાતોમાં અચાનક ફેરફારને કારણે પણ સરકારી ખાધ હોઈ શકે છે. પણ જો અંકુશિત ખાધની સ્થિતિનું નિર્માણ થાય તો અર્થતંત્રમાં વૃદ્ધિનું કારણ બને છે અને અનિયંત્રિત સરકારી ખાધ અર્થતંત્રના નાણાકીય સ્વાસ્થ્યમાં બિન તંદુરસ્તી તરફ દોરી જાય છે. સરકારનો હેતુ એવો હોવો જોઈએ કે આવક અને ખર્ચનું આયોજન કરીને અર્થતંત્રને સંતુલિત બજેટની સ્થિતિ તરફ આગળ લઈ જઈ શકે.¹⁸

13.9 ભારતમાં રાજકોષીય ખાધ ઘટાડવા કયા પગલાં લઈ શકાય ?

1. જાહેર ખર્ચ ઘટાડવો : આ સૌથી સામાન્ય ઉપાય છે. આનાથી ખર્ચ અને આવક વસૂલાત વચ્ચેના માર્જિનમાં ઘટાડો થશે. પરંતુ જો ખર્ચમાં ઘટાડો જાહેર રોકાણોમાં કરવામાં આવે છે, તો તે આર્થિક વૃદ્ધિમાં ઘટાડો તરફ દોરી શકે છે અને છેવટે ઓછા કર વસૂલાતમાં પરિણમી શકે છે. બીજી બાજુ, સામાજિક અને કલ્યાણ યોજનાઓમાં ખર્ચમાં ઘટાડો થવાથી સામાજિક અશાંતિ અને અસમાનતા આવી શકે છે. અર્થતંત્રની સ્થિતિના આધારે આ બંને વચ્ચે સંતુલન જાળવવું જોઈએ.

2. માળખાકીય ફેરફારો દ્વારા આર્થિક વૃદ્ધિને પ્રોત્સાહન આપવું : વ્યવસાયો, શ્રમ કાયદાઓ વગેરે માટે કાનૂની અવરોધો હળવા કરવાથી રોકાણકારો અને ઉદ્યોગ સાહસિકોને વધુ માલસામાન અને સેવાઓનું ઉત્પાદન કરવા માટે જરૂરી પ્રોત્સાહન મળશે. આ રીતે ટેક્સની આવક વધારી શકાય છે. આ પગલું મંદી દરમિયાન ઉપયોગી છે.

3. કરના દરોમાં વધારો : આ પગલા માટે સમય મહત્વપૂર્ણ છે. ઊંચા કર દર ઉત્પાદનમાં ઘટાડો તરફ દોરી શકે છે, લોકો ઓછો વપરાશ કરશે, માંગ ઘટશે અને અસરકારક કર વસૂલાત થશે.

4. જાહેર ખર્ચ ઘટાડવા માટે : ખોરાક, ખાતર, નિકાસ, વીજળી જેવી મુખ્ય સબસિડી પરના ખર્ચમાં ભારે ઘટાડો, રૂપિયા જેટલી જંગી રકમ. કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા ખોરાક, ખાતરો, નિકાસ પ્રોત્સાહન પર મોટી સબસિડી પર 20,000 કરોડનો ખર્ચ કરવામાં આવે છે. સમયાંતરે સબસિડીમાં તીવ્ર ઘટાડો કર્યા વિના જાહેર ખર્ચને નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં ઘટાડવો મુશ્કેલ છે.

18. <https://www.toppr.com/guides/economics/government-budget-and-the-economy//measures-of-government-deficit/>

5. સરકાર દ્વારા એલટીસી (લીવ ટ્રાવેલિંગ કન્સેશન) બોનસ, રજા રોકડ વગેરે પર મોટી રકમનો ખર્ચ કરવામાં આવે છે. જો સરકાર જાહેર ખર્ચમાં ઘટાડો કરવા મક્કમ હોય તો તેના પરના ખર્ચમાં ઘટાડો ઈચ્છનીય છે.

6. જાહેર ખર્ચમાં ઘટાડો કરવા માટેનું બીજું એક ઉપયોગી પગલું એ છે કે ભૂતકાળના દેવા પર વ્યાજની ચૂકવણીમાં ઘટાડો કરવો. ભારતમાં કેન્દ્ર સરકારના મહેસૂલ ખાતાના ખર્ચના લગભગ 40 ટકા વ્યાજની ચૂકવણીનો હિસ્સો છે. આ મતે જાહેર ક્ષેત્રમાં ડિસઈન્વેસ્ટમેન્ટ દ્વારા એકત્ર કરાયેલ ભંડોળનો ઉપયોગ વર્તમાન ખર્ચને ધિરાણ કરવાને બદલે જૂના જાહેર દેવાના એક ભાગને નિવૃત્ત કરવા માટે થવો જોઈએ. જાહેર દેવું ઝડપથી નિવૃત્ત થવાથી ભવિષ્યમાં વ્યાજની ચૂકવણીનું ભારણ ઘટશે.

7. ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર પ્રોજેક્ટ્સ સિવાયના જાહેર ક્ષેત્રના સાહસોને બજેટરી સહાયમાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થવો જોઈએ. સાથે સાથે જાહેર ક્ષેત્રના સાહસોને બજાર અને બેંકોમાંથી ભંડોળ એકત્ર કરવા માટે કહેવામાં આવવું જોઈએ.

8. તમામ સરકારી વિભાગોમાં બિનજરૂરી ખર્ચને ઘટાડવા માટે કરકસરનાં પગલાં અપનાવવા જોઈએ.

ભારતમાં સમકાલીન નીતિની ચર્ચામાં ઉપરાષ્ટ્રીય સરકારોનું રાજકોષીય સ્વાસ્થ્ય એ ચિંતાનું પ્રાથમિક ક્ષેત્ર છે. કેન્દ્ર સરકારે તાજેતરમાં જાહેરાત કરી છે કે કેરળ, પંજાબ અને પશ્ચિમ બંગાળ સામાન્ય શ્રેણીના રાજ્યોના સ્તરે નાણાકીય રીતે અયોગ્ય છે. અભ્યાસ મૂળભૂત રાજકોષીય ખાધના તાજેતરના અને લાંબા ગાળાના વલણો દ્વારા આ અંદાજની સમીક્ષા કરવામાં આવી છે અને પછી સમય જતાં દેવું-ખાધ સર્પાકાર સાથે તેમની નાણાકીય સ્થિરતા અને ટકાઉપણું મૂલ્યાંકન કરે છે. આ ઉપરાંત મહેસૂલ ખાતાના તફાવતમાં તીવ્ર વધારો થવાને કારણે રાજકોષીય ખાધ સતત વધી રહી છે. તેથી 1990 ના દાયકાના અંતથી 2000 ના દાયકાના પ્રારંભ દરમિયાન તમામ રાજ્યોમાં ઊંચું બાકી દેવું અને તેનું વ્યાજ વધતું જાય છે. આ દેવાનો પ્રચંડ સ્ટોક તેના સ્થિરતા સ્તરથી વાસ્તવિક પ્રાથમિક ખાધના ઊંચા વિચલન તરીકે ઊભરી આવ્યો. તથા આ સમયગાળા દરમિયાન વ્યાજનો દર આઉટપુટની વૃદ્ધિ કરતાં વધી ગયો છે, તે જોતાં તેણે પ્રાથમિક ખાધના સ્તર કરતાં ડેટ સ્ટોકમાં વધારો કર્યો. તદુપરાંત, કોઈપણ રાજ્યોએ રાજકોષીય સ્થિરતા સંપૂર્ણ રીતે પૂર્ણ કરી નથી. જે આજના સ્પર્ધાત્મક યુગમાં ચિંતાનું કારણ બન્યું છે. પશ્ચિમ બંગાળ સિવાય, તેઓએ આંશિક ટકાઉપણું પ્રાપ્ત કર્યું. કારણ કે તેમની દેવું-ખાધ સિસ્ટમ ધીમે ધીમે લાંબા ગાળાના સંતુલનને પુનઃસ્થાપિત કરે છે. પશ્ચિમ બંગાળ ટકાઉપણાંથી દૂર છે. કારણ કે તેનું ભાવિ સરપ્લસ દેવું ચૂકવવા માટે પૂરતું નથી. અભ્યાસ સૂચવે છે કે તમામ રાજ્યો માટે મહેસૂલ ખાતા પર નાણાકીય સ્થિતિમાં યોગ્ય ગોઠવણ જરૂરી છે અને લાંબા ગાળે સંતુલન હાંસલ કરવા માટે પશ્ચિમ બંગાળને વિશેષ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.”

ભારતે 1991માં ગંભીર મેક્રો ઈકોનોમિક કટોકટીનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. તે સમયે પ્રતિભાવરૂપે અમલમાં મૂકાયેલા આર્થિક સુધારાઓની શ્રેણીએ, દલીલપૂર્વક, ઉચ્ચ વૃદ્ધિ અને વધુ સુરક્ષિત બાહ્ય ચૂકવણીની સ્થિતિને સમર્થન આપ્યું છે. નિયમનકારી સંસ્થાઓના આધુનિકીકરણની સાથે નિયંત્રણો અને વેપાર અવરોધોને દૂર કરવા, ઉદ્યોગ, વેપાર અને નાણામાં લાક્ષણિક સુધારા કરવામાં આવ્યા છે. જો કે અગાઉના દાયકાની તુલનામાં 1990ના દાયકામાં વૃદ્ધિ માત્ર નજીવી રીતે વેગ પામી હતી. અમુક જગ્યાએ માળખાકીય સુધારાઓ અટકી ગયા હોય તેવું લાગતું હતું, અને ત્યારપછીના સમયમાં શ્રમ

19. https://www.researchgate.net/publication/270454842_Subnational_level_fiscal_health_m_India_stability_and_sustainability_implications

બજારમાં સુધારા જોવા મળતા અન્ય ક્ષેત્રોમાં થોડી પ્રગતિ થઈ છે.

સંભવતઃ સુધારાનું સૌથી આકર્ષક પાસું એ છે કે નાણાકીય સંતુલન પુનઃસ્થાપિત કરવામાં પ્રગતિનો અભાવ. જીડીપીના લગભગ 9.5 ટકા ની ઊંચી રાજકોષીય ખાધ જોવા મળી છે, જે વ્યાપકપણે બિનટકાઉ માનવામાં આવે છે. તેણે 1991ની કટોકટીમાં મોટો ફાળો આપ્યો હતો. આ ખાધને સમાવવી એ જે તે સમયે ભારત સરકાર દ્વારા હાથ ધરવામાં આવેલા મુખ્ય માળખાકીય ગોઠવણોમાંનું એક હતું. આ પ્રયાસને થોડી સફળતા મળી હતી પણ રાજકોષીય ખાધ જીડીપીના 6.4 ટકા પર આવી હતી અને 1996-97માં વૃદ્ધિ 7.5 ટકાની ટોચે પહોંચી 1997-98થી, જો કે આ વૃદ્ધિ ધીમી પડી છે અને ખાધ વધી છે તેમાં બે મત નથી. ભારતની રાજકોષીય ખાધ અને સંભાવનાઓ પર ધ્યાન પાછું જાય તે સ્વાભાવિક છે.

શ્રીનિવાસને 1996માં જણાવ્યું હતું કે સ્વતંત્રતા પહેલા પણ સમગ્ર રાજકીય સ્પેક્ટ્રમમાં એક વ્યાપક સર્વસંમતિ હતી કે એકવાર સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થઈ જાય, પછી ભારતીય આર્થિક વિકાસનું આયોજન કરવું જોઈએ. જેમાં રાજ્ય અર્થતંત્રમાં પ્રબળ ભૂમિકા ભજવે અને સમગ્ર બોર્ડમાં આત્મનિર્ભરતા હાંસલ કરે તે મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય છે. આઝાદીના ત્રણ વર્ષની અંદર 1950માં રાષ્ટ્રીય આયોજન પંચની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. જેને રાષ્ટ્રીય વિકાસ યોજનાઓ તૈયાર કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. 1950માં મજબૂત એકાત્મક વિશેષતાઓ સાથેના સંઘીય બંધારણને અપનાવવાથી કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા આયોજનની સુવિધા મળી. કેન્દ્ર સરકારની માલિકીના અનેક સાહસોની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી અને અર્થતંત્રને તેના આયોજિત માર્ગ તરફ લઈ જવા માટે વહીવટી નિયંત્રણો (કહેવાતા 'લાયસન્સ-ક્વોટા-પરમિટ રાજ')નો ભરપૂર ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. તે જ સમયે. રાજકોષીય અને નાણાકીય નીતિ તદ્દન રૂઢિચુસ્ત રહી અને કુગાવો પ્રમાણમાં નીચો રહ્યો. બાદમાં મતદારોની વધતી કિંમતો પ્રત્યેની સંવેદનશીલતાને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

1950-80 દરમિયાન, ભારતની આર્થિક વૃદ્ધિ દર વર્ષે ખૂબ જ સાધારણ એટલે કે 3.75 ટકા હતો. જે આઝાદી પૂર્વેના ધોરણોને કારણે વાજબી હતી. પરંતુ ગરીબ લોકોની સંખ્યાને નોંધપાત્ર રીતે ઘટાડવા માટે રાજકોષીય નીતિ એટલી અસરકારક નીવળી ન હતી.

શ્રીનિવાસને 1996માં જણાવ્યું હતું કે જે જરૂરી હતી તેનાથી ઘણી ઓછી હતી. લાયસન્સ-પરમિટ રાજએ માત્ર ઝડપી વૃદ્ધિ જ નથી કરી પરંતુ વધુ ખરાબ વહીવટ બેફામ ભાડાની માંગણી અને વહીવટી તેમજ રાજકીય ભ્રષ્ટાચારનો વધારો પણ કર્યો છે. 1980ના દાયકામાં ભારતના રાષ્ટ્રીય આર્થિક નીતિ નિર્માતાઓએ વેપાર અને વિનિમય દરના શાસનમાં કેટલાક ઉદારીકરણની રજૂઆત કરીને, સ્થાનિક ઔદ્યોગિક નિયંત્રણો હળવા કરવા અને ટેલિકોમ્યુનિકેશન જેવા ક્ષેત્રો માટે આધુનિક તકનિકોમાં રોકાણ કરવા માટે પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું અને તે માટે કેટલાકે તેની જગ્યાએ સુધારાઓ શરૂ કર્યા હતા. સૌથી નોંધપાત્ર બાબત એ હતી કે તે સમયે રાજકોષીય નીતિમાં રૂઢિચુસ્તતા છોડવામાં આવી હતી અને વિસ્તરણ નીતિ અપનાવવામાં આવી હતી. જે વધતી કિંમતે દેશ-વિદેશમાં ધિરાણ દ્વારા ધિરાણ મેળવ્યું. 1980ના દાયકામાં વૃદ્ધિ 5.8 ટકા સુધી ઝડપી હતી, પરંતુ દેવાની આગેવાની હેઠળની આ વૃદ્ધિની કિંમત મેકો ઇકોનોમિક અસંતુલન (રાજકોષીય અને ચાલુ ખાતાની ખાધ)માં વધારો કરી રહી હતી. જે 1990 ના દાયકાની શરૂઆતમાં બાહ્ય આંચકાઓના પરિણામે વધુ ખરાબ સ્થિતિ થઈ હતી અને 1991ના મેકો ઇકોનોમિક કટોકટી તરફ દોરી ગઈ હતી.

આ કટોકટી પ્રણાલીગત સુધારા તરફ દોરી ગઈ, જે 1980 ના દાયકાના નાના-નાના આર્થિક સુધારાઓથી આગળ વધી ગઈ. IMF સહાય પેકેજ અને એડજસ્ટમેન્ટ પ્રોગ્રામ

હેઠળ આ ફેરફારોને સમર્થન આપે છે. મુખ્ય સુધારાઓમાં ટેરિફમાં મોટા ઘટાડા અને જથ્થાત્મક પ્રતિબંધોને ટેરિફમાં રૂપાંતર કરીને અને સ્થાનિક ઔદ્યોગિક રોકાણ પરના નિયંત્રણોના મોટા ભાગને દૂર કરીને વેપાર ઉદારીકરણનો સમાવેશ થાય છે. વધતી જતી સ્થાનિક રાજકોષીય ખાધને અંકુશમાં લેવાના પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ આ પ્રયાસો માત્ર આંશિક રીતે જ સફળ રહ્યા હતા અને 1990ના દાયકાના મધ્ય સુધીમાં તે પલટાઈ ગયા હતા.

બીજા દષ્ટિકોણથી જોઈએ તો રાજકોષીય ખાધને દેશના અર્થતંત્રથી દૂર રાખવી હોય તો (જો તેને સાચું માનીએ તો) જુદી જુદી નીતિઓના પ્રતિભાવો જાણવા જોઈએ. ભારતના નાણામંત્રી દ્વારા જણાવવામાં આવ્યું છે કે સતત ઊંચી વૃદ્ધિ અને નીચા વ્યાજ દરો ભવિષ્યની કોઈપણ સમસ્યાનું નિરાકરણ લાવવામાં મદદરૂપ બનશે. ત્રીજો દષ્ટિકોણ એ છે કે ભારતનું સરકારી દેવું અને જીડીપીનો ગુણોત્તર આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણો કરતાં ઊંચો નથી અને તેથી સંભવિત કટોકટીનું સૂચક પણ નથી. જો કે રાજકોષીય કટોકટી ન હોય તેવા દેશો સહિત સમગ્ર દેશોમાં રેશિયોના વિતરણની ઉપરની તુલનામાં ભારતનો ગુણોત્તર ઓછો છે. સમાન ઉભરતા બીજા બજારના અર્થતંત્રોની સરખામણીમાં ભારતનું દેવું પ્રમાણમાં ધણું ઊંચું છે. વધુમાં દેવાનું સ્તર ઊંચું ન હોય તો પણ સંભવિત દેવાની ગતિશીલતા હજુ પણ ટૂંકા ગાળામાં ચિંતાનું કારણ છે. રક્ષિત 2000 પાન નં 43-44 ઉપર એવી દલીલ કરે છે કે ઊંચી અને વધતી જતી જાહેર વપરાશને બદલે ઓછી ખાનગી બચત (ઘરગથ્થુ અને કોર્પોરેટ) ભારતમાં વૃદ્ધિને અવરોધે છે. તથા રક્ષિત વધુમાં જણાવે છે કે સંબંધિત દલીલો, સરકારી ખાધનું મુદ્રીકરણ કરવાની કુગાવાની અસરો અને નાણાકીય દમનની નકારાત્મક અસરો આ બધાના મૂળમાં છે. જેને આપણે ભારતના અર્થતંત્રના 'સંરચનાવાદી/કિનેસિયન' દષ્ટિકોણ તરીકે કહી શકીએ (કે તે અર્થતંત્ર દ્વારા અવરોધિત છે. ક્ષમતા સંસાધનો અને બજારની અપૂર્ણતાઓને બદલે એકંદર માંગની ઉણપ), અમે તેને પછીના વિભાગોમાં સંબોધિત કરીશું.

આ ચર્ચામાંથી એક મુદ્દો જે ઉદ્ભવે છે તે છે રાજકોષીય ખાધને અસર કરતી કર આવકના સ્તરો અને વલણોનું મહત્ત્વ જાણવું જરૂરી છે. પરંતુ આ વલણો ઘણા અર્થશાસ્ત્રીઓ દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા છે. કોઈપણ માળખાકીય ધારણાઓથી સ્વતંત્ર રીતે (દા.ત., રાવ, 2000); સિંઘ અને શ્રીનિવાસન, 2002; વિશ્વ બેંક, 2003; રાજરામન, 2004; હૌસમેન અને પુરફિલ્ડ, 2004). ભલે તે બની શકે. અમારી દષ્ટિએ ભારતની જાહેર નાણાકીય બાબતોમાં ટકાઉપણુંના પૂરતા સૂચકાંકો છે.²⁰

13.10 સમાપન

પડોશી શ્રીલંકામાં તાજેતરની આર્થિક કટોકટી એ જાહેર દેવાની ટકાઉપણુંના નિર્ણાયક મહત્ત્વની યાદ અપાવે છે. ભારતના રાજ્યોમાં રાજકોષીય સ્થિતિ તણાવ તથા ચેતવણીના સંકેતો દર્શાવે છે. પોતાની કરવેરા આવકમાં મંદી, પ્રતિબદ્ધ ખર્ચનો ઊંચો હિસ્સો અને વધતા સબસિડીના બોજને કારણે રાજ્ય સરકારની નાણાકીય પરિસ્થિતિ કોવિડ-19 દ્વારા વધુ વણસી છે. સૌથી વધુ ઋણ ધરાવતા પાંચ રાજ્યો માટે ડેટ સ્ટોક હવે ટકાઉ રહ્યો નથી. કારણ કે છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં દેવાની વૃદ્ધિ તેમની GSDP વૃદ્ધિ કરતાં વધી ગઈ છે. જોખમોના નવા સ્ત્રોત ઉભરી આવ્યા છે - કેટલાક રાજ્યો દ્વારા જૂની પેન્શન યોજનાને ફરીથી શરૂ કરવી, નોન-મેરિટ ફીબીઝ પર વધતો ખર્ચ, આકસ્મિક જવાબદારીઓનું વિસ્તરણ

20. Nirvikar Singh And T. N. Srinivasan., (2004) "Fiscal Policy in India: Lessons and Priorities" At the IMF/NPFP Conference on Fiscal Policy in in India Taj Mahal Hotel, New Delhi, India

અને ડિસ્કોમ્સની બલૂનિંગ ઓવરડ્યુ - વ્યૂહાત્મક સુધારાત્મક પગલાંની ખાતરી આપે છે. તણાવ પરીક્ષણો દર્શાવે છે કે સૌથી વધુ દેવાદાર રાજ્ય સરકારોની નાણાકીય સ્થિતિ વધુ બગડવાની ધારણા છે. તેમનું દેવું GSDP રેશિયો 2026-27માં 35 ટકાથી ઉપર રહેવાની શક્યતા છે.

ભારત વિશ્વમાં સૌથી ઝડપથી વિકસતી મુખ્ય અર્થવ્યવસ્થા તરીકે ઉભરી આવ્યું છે અને તેની મજબૂત લોકશાહી અને મજબૂત ભાગીદારી દ્વારા સમર્થિત આગામી 10-15 વર્ષોમાં વૈશ્વિક સ્તરે ટોચની ત્રણ આર્થિક શક્તિઓમાંની એક બનવાની અપેક્ષા છે. ભારતીય અર્થતંત્ર 31મી મે, 2022ના રોજ બહાર પાડવામાં આવેલા જીડીપીના કામચલાઉ અનુમાન મુજબ 2019-20ના પૂર્વ રોગચાળાના વાસ્તવિક જીડીપી સ્તરે સંપૂર્ણ રીતે પુનઃ પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે. નાણાકીય વર્ષ 2021-22માં વાસ્તવિક જીડીપી વૃદ્ધિ 8.7 ટકા છે, જે 2019-20 કરતા 1.5 ટકા વધારે છે.